

Osmanlı

3

İKTİSAT

EDİTÖR
GÜLER EREN

BİLİM EDİTÖRLERİ
DOÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK
CEM OĞUZ

T Ü R K İ Y E Y A Y I N L A R I

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

GÖRSEL YÖNETMENLER
HATİCE KOT / ERSİN BALCI

GÖRSEL YÖNETMEN YARDIMCILARI
SEVGİ ÖZÇELİK / LEVENT ELPEN / AYŞE BALCI

DİZGİ GRUBU
ALİ TAŞTEPE / Ö. FARUK TAŞTEPE / ADEM TEMİZKÖK
ALİ ŞİMŞİR / EMRE TAŞTEPE / GÖKHAN ÖZEN
FAHRİ UZUN / AHMET MAYALI

RESİM TARAMA
HAMDİ ALKAN

TASHİH GRUBU
OYA AKBAŞ OCAK / ELNUR AĞAOĞLU / KAZIM BİLGE
AHMET KARAÇAVUŞ / HALİT ÜNSAL / SEVİL DÜNDAR
AYLA YILDIZ / MEHMET LÂLE / EMİNE ÖZDEMİR
SERAP DÜNDAR / HÜMEYRA SAK / ÖZLEM ATA

GRAFİK TASARIM
YAZIEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ

DİZGİ
GÖKÇEN TEKNİK

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BALKAN CİLTEVİ

YAYIN KODU
İSBN 975-6782-03-X (TAKIM)
975-6782-06-4 (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 1999

Yan Kağıt Ebrusu: Mustafa Düzgünman

OSMANLI DEVLETİNDE ŞİRKETLEŞME, İLK ANONİM ŞİRKET VE BORSANIN KURULUŞU

DR. MURAT KORALTÜRK
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

ŞİRKETLEŞMENİN TEMELLERİ

Batının ekonomik gelişiminde, daha da özele indirgenirse Sanayi Devrimi ve sonrasında yaşanan gelişmelerde, yani sınıai kapitalizmin gelişimi sürecinde emek ve sermayenin, üretimdeki rolünün ve fonksiyonun değişimi etkili olur. Bu süreçte bir yandan Amerika Kıtası'ndan gelen değerli madenlerle, diğer yandan tarım, ticaret, sömürgecilik, bankacılık ve malî etkinlikler ile artan kâra bağlı olarak parasal sermaye birikiminde önemli büyüme kaydedilir. Feodal üretim biçiminin çözülmesi sürecinde ise ücretli emek yaygınlaşır. Gerek uzak mesafeli ticaretin gelişimi, gerek sınıai üretimin gerektirdiği yatırımlar, parasal sermaye gereksinimini artırır. Bu gereksinim yönünde banka, finans kurumları ve anonim şirketler de gelişir.¹

Klâsik dönemde Osmanlı ekonomisinde, görünüm olarak anonim şirketlere benzemekle birlikte emek-sermaye ortaklığından ibaret bir tür iş ortaklığı olan mudârebe sistemi uygulanır.² Batının yaşadığı ekonomik deneyimin ve evrimin benzerine Osmanlı ekonomisinin gelişiminde tümüyle tanık olma olanağı yoktur. Ancak XIX. yüzyılda yaşanan batılılaşma sürecinin ekonomik boyutunda başarılı olamamış bir şirketleşme girişimi söz konusudur. Tanzimat döneminde diğer reform girişimleri yanında şirketleşme de ele alınır. Şirketleşmenin ülke ekonomisinin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması açısından önemli olduğuna ilişkin düşünce Osmanlı devlet adamları arasında yaygındı. Hatta Sultan Abdülmecid şirketleşmenin ülke ekonomisi için önemli olan rolünü "...istikrâz olunmamak için çok çalışdım. Lâkin abvâl bizi istikrâza mecbûr etdi. Bunun te'diyesi vâridâtın

artmasıyla olur. Bu dahi i'mâr-ı mülk ile, ya'ni her devletde olduğu gibi kumpanyalar teşkil ederek demiryolları yapmakla olur. Artık kumpanyalara da muvâfakat eylemeliyiz..."³ diye ifade eder.

Osmanlı ekonomisinde şirketleşme özellikle Tanzimat döneminde girilen hukuksal düzenlemeler çerçevesinde ortaya çıkar.⁴ 1838'de Umur-ı Nafia Meclis-i kurulur. 1840'da Ticaret Nezareti faaliyete geçer. 1841'de Ticaret Mahkemesi kurulur. 1848'de ise Karma Ticaret Mahkemesi faaliyete geçer. 1850'de Osmanlı Devleti'nde kapitalist anlamda şirketleşme ile ilgili mevzuatın ilk adımını oluşturan Kanunname-i Ticaret çıkarılır. Fransız ticaret kanununun birinci ve ikinci bölümlerinin çevirisinden ibaret olan kanunnamede şirketler ile ilgili yeterli hükümler yer almaz. Ancak 10. maddesi kolektif, 36. maddesi adi ortaklıklar ile ilgilidir. 1861'de Ticaret Mahkemeleri Teşkilât Kanunu yürürlüğe girer. Aynı yıl Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi çıkarılır. Şirketleşme, 1876 yayınlanan Kanun-i Esasi'nin 13. maddesinde de "Tebaa-i Osmaniye nizam ve kanun dairesinde ticaret ve sanat ve felahet için her nevi şirketler teşkiline mezundur." diye yer alır.⁵ 1882'de Anonim Şirket Nizamname-i Dahilisi, 1887'de ise Memalik-i Ecnebiyyede Teşekkül Eden Anonim Şirketlerin Memalik-i Devlet-i Âliyye'de İcra-yı Muamelât İçin Küşad veyahud Tayin Edecekleri Acenteler Hakkında Nizamname yayınlanır.

Osmanlı Devleti'nde şirketleşme XIX. yüzyıldaki sanayileşme çabaları ve girişimleri çerçevesinde de gündeme gelir. İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun girişimi ile zanaatkarların yabancı mallara karşı rekabet şansını arttırmak; devletin desteğini alan az sayıda fakat güçlü sanayi

işletmeleri oluşturmak; güç birliği yaparak hammadde ve makine ithalatını gerçekleştirme olanağı yaratmak; üretimin niteliğini, fiyatların denetimini ve devletin gereksinimlerini kurulacak şirketlerden temin etmek; loncaların dağılması yüzünden çırak yetiştirme olanağının ortadan kalkmış olmasından dolayı artan gereksinimi karşılamak için sanat okulları açmak; esnaf arasında dayanışmayı sağlamak için ilgili esnafın bir araya gelmesi ile 1866'da esnaf şirketleri kuruldu. Simkeşleri, Debbağları, Saraçları, Kumaşçıları, Dökümcüleri ve Demircileri bir araya getiren bu şirketlerin bazıları sermaye yetersizliği, bazıları ise bilgi ve deneyim eksikliği nedeniyle başarılı olamamıştır.⁶ Bunlar, Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun zanaatkarları şirketler halinde örgütleme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının arızı nedenlerini oluştururlar. Batıda şirketleşme, özellikle anonim şirketlerin gelişimi loncaların dışında hatta loncalara karşı mücadele eden tüccarların öncülüğünde sağlanmışken Osmanlı Devleti'nde lonca yapısının egemenliğine son vermeden hatta bu yapı içinde şirketleşme sağlanamazdı.⁷

İLK ANONİM ŞİRKET "ŞİRKET-İ HAYRİYE"

Osmanlı Devleti'nde yasal düzenleme girişimleri yanında şirketleşme yönünde atılan ilk somut adım 1850'de Şirket-i Hayriye'nin kuruluşudur.⁸ Şirket-i Hayriye, Osmanlı Devleti'nde faaliyete geçen ilk kent içi toplu taşıma işletmesi olduğu gibi Osmanlı ekonomisinde özellikle Tanzimat'tan sonra hız ve boyut kazanan değişimin bir yansıması olan şirketleşme sürecinin de ilk adımıdır. Türkiye'de kurulan ilk anonim şirket olan Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu ile Osmanlı ekonomisinde anonim şirketlerin kurulması için bir örnek girişim oluşturmak amacı da güdülür. Bu amacı, Şirketin Fuad Paşa ile birlikte kuruluş tasarısını hazırlayanlardan Cevdet Paşa "Avrupa'ca büyük servet ve ma'mûriyeti mücib olan ve anonim denilen şirket-i i'tibâriyelere bizim diyârımızda benîz heves ü rağbet olunmadığına mebnî halka bir de niimûne gösterilmek ve Boğaziçi ahâlîsinin âmed ü şüddlerine sübhûlet verilmek üzere bir vapur şirketi te'sîs olunmak..." diye anlatır.⁹

İlk Osmanlı anonim şirketinin kuruluş amacını Cevdet Paşa'nın kızı ve İlk Müslüman-Türk kadın yazarlardan Fatma Aliye Hanım babasının biyografisini konu edindiği kitabında "Fuad Efendi'yle Cevdet Efendi Bur-

sa'daki müddet-i ikâmetlerini boş geçirmeyip iki mübim eser meydana getirmişlerdir... Avrupa'ca büyük servet ve ma'mûriyeti mücib olan anonim şirket i'tibâriyle Memalik-i Osmaniyeye'de henüz rağbet ve hevesi olmamasından halka bir niimûne göstermek ve Boğaziçi ahâlîsinin gidib gelmelerine bir sübhûlet vermek üzere bir vapur şirketi teşkilini düşünüp bu şirketi te'sîse dair bir nizâmname lâyihası kaleme almışlardır..." sözleriyle ifade eder.¹⁰

ŞİRKETLEŞMENİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Osmanlı Devleti'nde zanaatkarları şirketler halinde birleştirme girişimleri dışındaki şirketleşme hareketi de oldukça yetersiz bir gelişim gösterir. Bunda sermayenin gerek II. Abdülhamid'in baskıcı yönetiminden, gerek 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânını izleyen günlerde yaşanan grevler ve işçi eylemlerinden dolayı ürkmesi rol oynar.¹¹ Bürokrasinin ağırlığı ve yasal düzenlemelerin yetersizliği de bir diğer etkidir.¹² Osmanlı hukukunda tüzel kişilik kavramı daha yer almamıştır.¹³ Ticaret eğitimi de yeterli değildir.¹⁴ Bu öznel ve nesnel koşullar Osmanlı toplumsal yapısında Müslüman girişimci bir sınıfın gelişmesini, dolayısıyla Osmanlı ekonomisinde şirketleşmenin başarıyla sonuçlanmasını da engellemiştir.¹⁵

YABANCI SERMAYE VE ŞİRKETLEŞME

Bir hesaplama göre 1849-1910 yılları arasında kurulan 95 şirketin 28'i ulaştırma ve demiryolu, 17'si bankacılık ve sigortacılık, 31'i madencilik, kamu hizmetleri ve sanayi, 12'si ticaret alanında ve 6'sı da diğer alanlarda faaliyet göstermek üzere kurulmuştu.¹⁶ (bkz.: Ek Tablo I) 61 yıl içinde ancak 95 şirketin kurulabildiği dönem zarfında her yıl ortalama 1,5 şirket kurulabilmişti. 21'i Türk-levanten ortaklar ve yönetim altında bulunmuşsa da hisse ve borç senetlerinin önemli bir bölümü yabancıların elindeydi. Osmanlı Devleti'nde kurulan anonim şirketler daha çok Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine nüfuz etme kanalı olarak kurulmuştur. Bunu kurulan şirketlerin tamamının ödenmiş sermayelerinin toplamı içinde faaliyet alanlarına göre şirketlerin payı yansıtmaktadır. Buna göre, şirketlerin ödenmiş sermayelerinin toplamı içinde %77'lik pay ile bankalar ve sigorta şirketleri önde geliyordu.

Bunları %10 ile yabancı sermayenin pazarlarını genişletme ve Osmanlı ordusunun hareket kabiliyetini ar-

tırma amaçları doğrultusunda yatırımda bulunmuş olduğu ulaştırma, %4 ile kamu hizmetleri, %3,6 ile maden, %1,8 ile ticaret şirketleri, %1,6 ile tütün tekeli şirketi, %1,5 ile sanayi şirketleri ve diğerleri izliyordu. Kurulan bankalardan yalnızca Ziraat Bankası, Türkiye Millî Bankası ve Ticaret ve Sanayi Bankası yerli sermayeye dayanıyordu ve bunların ödenmiş sermayelerinin kurulan tüm şirketlerin ödenmiş sermayelerine oranı %13 idi. Diğerleri yabancı bankalar idi ve şubeler halinde faaliyet gösteriyorlardı. Şirketlerin büyük bir bölümü ulaştırmadan suya, kentsel kamu hizmetleri üretiyordu ve İstanbul, İzmir, Selânik ve Beyrut gibi yabancı sermaye ile yakın ilişkinin kurulu olduğu Osmanlı kentlerinde bulunmaktaydı. Kurulan şirketleri içinde önemli boyutlarda sanayi ile uğraşan şirkete rastlanmamaktaydı. En kârlı durumda olan maden şirketleri dahi ancak %10'un üzerinde temettü dağıtmamaktaydı. Kurulan şirketlerin büyük bir bölümü üretimde bulunmaktan çok dış talebi hızlandıran bir role sahipti. Bu şirketlerin hemen tamamı yabancı veya levanten olan kurucuları ve yöneticileri gerek imtiyazlı temettü dağıtımından gerek yüksek maaş ve hak-ı huzurlardan yararlanmaktaydı. Kurulan bütün şirketler için elde yeterli veriler bulunmasa da bazıları için faaliyet alanlarında kullandıkları girdilerin ithal edildiğini, kârların dışarıya transfer edildiğini, ücretlerin büyük bir bölümünün yabancı yönetici, memur, teknisyen ve hatra işçilere ödendiğini geri kalanların ise gayrimüslim Osmanlı yurttaşlarına, özellikle Rumlara ödendiğini söyleyebiliriz. Bazı şirketlerin kolonizasyon hareketlerine büyük destek sağladıkları görülmekteydi. Bankalar, Osmanlıya tüketim kredisi ve gayrimüslimlere mülk edinme, ticaret ve sanayi kredisi vermekteydi. Osmanlı bürokratlarına ve tüketici sınıfına ağır koşullarda krediler veren yabancı bankalar başta Rumlar olmak üzere diğer gayrimüslim unsurlara ve levantenlere daha uygun koşullarda krediler vererek mülk edinme, ticaret ve sanayi faaliyetlerinin geliştirme olanakları sunuyordu.

Bir başka hesaplama göre Osmanlı Devleti'nde 1849-1918 yılları arasında toplam 331 anonim şirket, yani yılda ortalama 4,79 şirket kurulmuştur.¹⁷ 1849'dan 1908'e kadar toplam 86, yılda ortalama 1,45 anonim şirket kurulmuş iken, İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra şirketleşme hareketi hız kazanır ve özellikle 1908'den

öncesinin aksine sermaye sahiplerinin büyük bölümünü Müslüman-Türk eşrafın oluşturduğu "Millî şirketler" in sayısında artış kaydedilir. 1908-1918 döneminde 236 şirket, Meşrutiyetin ilk beş yılında yani 1908-1913 döneminde 113 şirket yani yılda ortalama 22,60 şirket kurulmuştur. 1914-1918 yıllarında toplam 123 şirket yani yılda ortalama 24,60 şirket kurulmuştur. 1916'da 23, 1917'de 39, 1918'de 34 şirket kurulmuşken 1919'da ancak 9 şirket faaliyete geçmiştir.

Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde şirketleşme sürecine ilişkin bir genel değerlendirme yapmak gerekirse Osmanlı Devleti'nin anonim şirketler ile tasarrufları yatırıma dönüştürme, böylece yabancı sermaye ve dış borçlanmaya gereksinimi azaltma amacı gütmesine karşın ne şirketlerin çatısı altında birleşerek yatırımlara dönüşebilecek çapta bir tasarruf olanağı, ne de halkın bu yönde bir alışkanlığı vardı. İlk anonim şirket olan Şirket-i Hayriye'nin kuruluşunda hisselerin satışı konusunda yaşanan güçlük, sadrazamın çevresindekilere hisse almaları yönündeki telkinleri ve şirketin hissedarlar profiline bakıldığında kamu yöneticileri ve yakınlarının ağırlık taşıyor olması bu durumu yansıtmaktadır. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nde anonim şirketlerin kurulma yolunun açılması Avrupa finans-kapitalinin Osmanlı ekonomisine egemen olma gayretlerine olumlu zemin hazırladı.

BORSANIN KURULUŞU

Bugün Türkiye ekonomisinin ve özellikle finans sektörünün en önemli enstrümanlarından biri olan İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın temelini oluşturan Galata Borsası veya İstanbul Tahvilat Borsası'nın geçmişi, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ortalarında başlayan borçlanma süreci ile paralellik gösterir. İç borçlar ve 1854'de başlayan dış borçlara ilişkin tahvillerin alım satım işlerinin bir borsanın varlığını gerektirecek hacme ulaşması üzerine borsa, bu tahvillerin alım satım işleri ile uğraşan banker ve sarraflar tarafından kuruldu.¹⁸

Galata Borsası ile Galata bankerlerinin ortaya çıkışları farklı zamanlardadır. Galata bankerleri daha borsa kurulmadan önce mevcuttu.¹⁹ Sarayın kredi taleplerini bazen tek tek, bazen bir araya gelerek karşılamakta idiler. Galata bankerleri bu işlevleri yanı sıra XIX. yüzyılın başından itibaren başta aşar olmak üzere diğer vergilerin

de tahsilinde mültezim olmuşlar, 1854'den itibaren dış borç alımına aracılık etmişlerdir.

Galata bankerleri bir deyimdir. Osmanlı Devleti'nde yaşam boyunca İstanbul'u ve Galata'yı görmemiş bankerler de vardı. Tarımsal üretimin yapıldığı bölgelerde büyük mültezim bankerlerin ortağı veya temsilcisi bankerler bulunduğu gibi üreticiye, ürünü üzerinden avans vererek tefecilik yapan Rum, Ermeni ve Musevî bankerler vardı.

XIX. yüzyılın başında II. Mahmud döneminde Darphane Amiri Artin Kazaz, Rusya savaşı yenilgisinin tazminatını ödemek için gümüş beşliklerin ayarını düşürerek hazineye ek gelir yaratmaya çalışır. Tanzimat döneminde ise batıda olduğu biçimde bir iç borçlanma hareketi ortaya çıkar. Faizli, nama yazılı "seyim" ve "sergi" adları ile devletin halktan aldığı borcu belgeleyen tahviller ihraç edildi. Nama yazılı bu tahvillerin sahibi olan kişinin ölümü halinde hükümsüz kalması ve faiz ödenmesindeki koşulların yetersizliği nedeniyle yalnızca İstanbul'da ve zorla alıcı buluyordu.

1864'te bu tahviller kaldırıldı. Yerine hamiline yazılı ve faizleri belirli sürelerde nakden ödenen yedi yıl vadeli esham-ı cedide denilen tahviller çıkarıldı. Aynı dönemde hemen bütün Avrupa devletlerinin ihraç ettiği tahviller, içerdeki ve dışarıdaki anonim şirketlere ait hisse senetleri ve borç senetleri İstanbul'da hatta bazı büyük kentlerde de alınıp satılmaya başlandı. Böylece Osmanlı halkının nakdî tasarruflarını değerlendirebileceği bir piyasa oluştu. Büyük devletlerin piyangolu tahvilleri Osmanlı tasarruf sahipleri açısından çok cazip yatırım alanları haline gelmeye başladı. Bu bağlamda bazı Rum bankerler alım, satım ve spekülatif faaliyetleri denetim altında tutmak için kendi aralarında bir borsa biçiminde örgütlenmeye karar verdiler.

Galata Borsası 1864'te Rum bankerlerin İstanbul'da "sefurya" adını verdikleri bir esnaf loncası olarak ortaya çıktı. Borsa bu loncaya ait nizamnameye göre idare edilmeye ve faaliyette bulunmaya başlandı.

Yarı resmi bir nitelikte faaliyetlerini sürdüren Galata Borsası, 1874'ten itibaren hükümetin çıkarttığı bir nizamnameye göre yönetilmeye başlandı. Borsa üzerinde hükümet denetiminin kurulmasında konsolid ve hava oyunları ile çok kişinin kandırılarak mağdur duruma

düşmesi etkili oldu. Saray mensupları, yüksek dereceli memurlar, tüccar, esnaf hatta bazı dul ve yetimler bile maaşlarını ve tasarruflarını borsa oyunlarında yitirdiler. Bunun üzerine borsa, Maliye Nezareti'nin denetimine sokan bir nizamname yayınlandı. Bununla borsanın denetlenmesi, borsa komiserine verildi.

İstanbul Borsası ilk önce bugün yıkılmış olan Galata'daki Havyar Hanı'nda ve daha sonra yine bugün yıkılmış olan Komisyon Hanı'nda faaliyet gösterdi. Konsolid Hanı da denilen Komisyon Hanı Avrupa borsa binaları gibi müzayede salonları ve büroları ile düzenlenmişti.

Galata Borsası 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ertesinde sıkıntılı günler yaşadı. Rusların İstanbul'un hemen yakınında Yeşilköy'e gelmiş olmaları ve talep ettikleri savaş tazminatının verilmemesi halinde İstanbul'u işgal edecekleri tehdidinde bulunmaları borsada panik yarattı. Bunun üzerine banker J. Zarifi'nin girişimi ile altı önemli rüsum karşılığı hükümete bu tazminatı ödemesi için borç vermek üzere bir rüsum-ı sitte idaresinin temellerini atarlar.

Galata Borsası'nda Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşadıklarından sonra yaşanan bir diğer önemli gelişme 1895'de ortaya çıktı. Osmanlı Bankası direktörü Sir Edgar Vincent, Transval altın madenlerini işletmek için hayalî bir şirket kurar ve bu şirketin hisselerini satarak önemli bir para toplar. Birkaç ay sonra şirketin iflasını ister. Büyük ümitlerle şirketin hisselerine paralarını yatırmış ve aralarında dul ve yetimlerinde bulunduğu insanlar borsaya hücum eder. Hükümet borsayı kapatır. Ancak tam bu günlerde İstanbul'da Ermeni ayaklanması patlak verir. Sir Edgar Vincent'ı destekleyen borsacılar bu isyanı, borsadaki bütün esham ve tahvilâtın değer yitirmesine yol açacak biçime sokarak hükümetin likidasyon şartını bağılı olarak dört ay sürecek olan moratoryum ilân etmesini sağlarlar.

Konsolid fiyatının 17,5 kuruş olduğu bu günlerde elinde büyük miktarlarda konsolid bulunan Osmanlı Bankası yöneticileri ve yakınları Galata Borsası'nda müşterileri adına konsolidin 25 kuruştan tasfiyeye tabi tutulmasını talep ettiler. Ancak parasızlık nedeniyle borsacıların farkları tasfiye olanağı bulamamalarından dolayı, Osmanlı Bankası ileri gelenleri ellerindeki tahvilleri ye-

di-sekiz kuruş fazlası ile piyasaya sürme şansı buldular. Borsacılar bu olay nedeniyle çok yıprandı. Önemli bir bölümü iflâs etti. Sayıları elliye geçen mubayaacılar iki yıl geçmeden ona kadar düştü.

1913 yılında Konsolid Hanı yıkılınca Borsa, Mehmet Ali Paşa Hanı'na taşındı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin de bu savaşa girmesi ile Galata Borsası yeni bir kriz ile yüz yüze geldi. Hıristiyan yurttaşların da askere alınması ile borsa mubayaacıları, simsar ve hizmetlilerinin büyük bir bölümü askere alındı. Bunun üzerine borsa meclisi üyesi Boğos Mumcuyan Efendi'nin başvurusu üzerine hükümet borsayı kapattı. Özel bir konuma bağlı olarak moratorium ilân etti. Borsanın kapatılmasını fırsat bilen birçok banker, savaşın menkul değerler üzerindeki etkisini değerlendirmek için bu kez *Havyar Hanı*'nda ve hatta kahvehanelerde faaliyetlerini sürdürdüler.

Savaşın ilk iki yılında Almanların gösterdiği başarılar, Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Zaferi'ni kazanmasının etkisi ile Osmanlı tahvillerinin değeri süratle yükselmiş, birçok kişi büyük paralar kazanmıştır. Ancak Almanların Marne bozgunundan sonra cephelerdeki başarısızlıklar bu kez halkın elindeki tahvillerin değerini yitirmesine neden oldu. Ancak savaş ortamında bazı kişiler ise büyük paralar kazandı. Bu gelişmelere seyirci kalmak istemeyen İttihat ve Terakki hükümeti Osmanlı lirası üzerindeki spekülasyonları denetim altına almak için 1917'de Galata'da Mertebani Sokağı'nda kiraladığı bir binayı borsa haline getirir. Ancak savaşın uzaması ve yenilgilerin artması borsanın işlevini yerine getirmesini mani olur. Halk zaman zaman borsaya hücum eder.

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra borsadaki kambiyo spekülasyonları önemli bir konu ve sorun haline gelir. Başta Atina Bankası olmak üzere bazı yabancı bankalardan sağlanan kredilerle İstanbul'daki Türklerin mülkleri satın alınmaya çalışılır. Türk parasının sürekli değer yitirmesi ve enflasyonun Türkler için çok yükselmesi İstanbul'da özellikle memur ve subayların evlerini veya diğer mülklerin satmaya sevk etti. Kentin müttefikler tarafından işgali ile bu hareket hız kazandı. Rumlar, Osmanlı lirasının değer kaybetmesi, Yunan ordusunun Anadolu'daki işgal ve istilâ hareketinden de yararlanarak para üzerindeki spekülasyon ve mülk edinme girişimleri, Yunanlıların Anadolu'dan sökülüp atılmasına kadar sürdü.

Osmanlı lirası üzerindeki spekülasyonu önlemek için 1921'de İstanbul hükümeti kambiyo işlemlerini borsanın dışına taşır. Maliye Nezareti'nin denetiminde kurulan Kambiyo Kulübü spekülasyonlarını önlemek şöyle kalsın, yalnızca paranın değil esham ve tahvilatın da değer yitirmesine neden olur.

Ekim 1923'te İstanbul'un Ankara hükümetinin denetimi altına girmesi ile para ve tahvilat üzerindeki oyunlara son vermek üzere Galata Borsası'na müdahale eder. Önce Kambiyo Kulübü kapatılır. 22 Ağustos 1923'te borsa nizamnamesi yürürlüğe girer. Mubayaacıların adı acenteye çevrilir. Sayıları altmışta dondurulur. Borsa üyesi sayılan acente, simsar ve coberlere Türk uyruklu olma şartı getirilir. Borsa memur ve hizmetlilerinin borsa meclisininin göstereceği adaylar içinden borsa komiserinin onayı ve Maliye Vekaleti'nin kararına bağlanır. Türk parası üzerindeki her türlü spekülasyon yasaklanır.

- 1 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, c. 2, Gece yay., Ankara 1993, s. 331 vd. Jean Maillet, *Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar Ekonomi Tarihi*, çev.: Ertuğrul Tokdemir-Mehmet Bolak, İTÜ Kütüphanesi yay., İstanbul 1989, s. 232 vd.
- 2 Bu konu hakkında bkz.: *Murat Çizakça, İslâm Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, çev.: Şehnaz Layikel, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1999. Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Müdarebe Uygulaması*, İz yay., İstanbul 1998.
- 3 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. haz.: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı yay., İstanbul 1980, s. 7.
- 4 Osmanlı Devleti'nde şirketleşme ve ilgili hukuksal düzenlemelerin gelişimi için Haydar Kazgan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan Bu Yana Türkiye'de Anonim ve Limited Şirketler", *Cumhuriyet'in 50'nci Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, AÜSBF yay., Ankara 1975, s. 399-462. Vasfi Raşit Seviği, *Ticaret Kanunu Şerhi*, Cilt 1, İstanbul

1934, s. XLI vd. Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995, s. 79 vd.

- 5 *Türk Anayasa Mevzuatı 1839-1980*, haz.: A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, 2. bs., AÜSBF yay., Ankara 1982, s. 28.
- 6 Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 34, (1968), s. 16-19. Rifat Önsay, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1988, s. 102-114.
- 7 Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, yay. yön. Sina Akşın, Cem yay., İstanbul 1993, s. 219.
- 8 Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk anonim olan Şirket-i Hayriye, İstanbul ile Boğaziçi arasında artan yolcu trafiğine kayıklara göre daha güvenilir ve toplu taşıma araçları olan buharlı gemiler ile yanıt vermek üzere kuruldu. Osmanlı Devleti'nde değişen tüketim alışkanlıkları paralelinde faaliyete geçen şirket ile kurulacak yeni anonim şirketlere de örnek yaratılmak is-

tenir. Ancak Osmanlı Devleti'nde anonim şirketleşme hareketi umulan düzeyde gerçekleşmedi. Buna karşın Şirket-i Hayriye Boğaziçi'nin gelişiminde büyük rol oynadı. Birinci Dünya Savaşı sırasında gemilerinin önemli bir bölümünü ordunun hizmetine veren Şirket-i Hayriye, gerek bu nedenle gerek savaş sonrası İstanbul'un XIX. yüzyıldaki kozmopolit yapısında ortaya çıkan değişimlere bağlı olarak Boğaziçi'nin rağbet görmemesi dolayısıyla yolcu trafiğindeki azalmaya bağlı olarak iktisadi bunalım içine girdi. Şirket-i Hayriye 1945'te Hükümetçe TBMM'de büyük tartışmalar yol açan bir satış sözleşmesi ile satın alınarak Devlet Denizyolları İşletmesi bünyesine katıldı. Şirket-i Hayriye için bkz.: Murat Koraltürk, *İstanbul'da Şehirçi Ulaşımında Şirket-i Hayriye (1850-1945)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü.S.B.E. İstanbul 1992. Aynı yazarın çeşitli yönleri ile Şirket-i Hayriye'yi konu edindiği diğer çalışmaları için bkz.: "Kentleşme, Kentiçi Ulaşım, İstanbul ve Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 10, S. 1-2, (1995), s. 53-113. "Şirket-i Hayriye'nin Kurucu ve İlk Hisse-darları", *İstanbul Armağanı 2: Boğaziçi Medeniyeti*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay., İstanbul 1996, s. 257-278. "Şirket-i Hayriye'nin Kentiçi Ulaşımındaki Rolü" *İstanbul Dergisi*, S. 19, (1996), s. 91-99. "Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde Şirket-i Hayriye Grevleri", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, S. 1-2, (1997), s. 65-82. "Boğaziçi Ahâlisinin Hukukunu Müdafaa Cemiyeti: Şirket-i Hayriye'nin Zamlarına Tepki", *Tarih ve Toplum*, c.

- 27, S. 159, (1997), s. 30-34. "Şirket-i Hayriye Tekâid Sandığı", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, c. 3, s. 126-127.
- 9 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Tetimme 40, yay. haz.: Cavid Baysun, TTK yay., Ankara 1953. s. 44-45.
- 10 Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat Kitabhanesi, Dersaadet 1332, s. 57-58.
- 11 Zafer Toprak, 1995, s. 83-85.
- 12 Haydar Kazgan, "Osmanlı ve Türk Ekonomisinde "Şirketleşme" Olayı", *Ekonomide Diyalog*, S. 1, (1983), s. 69-71. Zafer Toprak, 1993, s. 46-47. Zafer Toprak, 1995, s. 97.
- 13 Zafer Toprak, 1995, s. 99.
- 14 Zafer Toprak, 1995, aynı yer.
- 15 Zafer Toprak, 1995, s. 99-100.
- 16 Haydar Kazgan, 1975, s. 400 vd.
- 17 Zafer Toprak, 1995, s. 113.
- 18 Osmanlı Devleti'nde borsanın tarihi için bkz.: Haydar Kazgan, *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*, İMKB yay., İstanbul 1995. Zafer Toprak, *From Imperial Debt to Global Offerings The Rise of The Istanbul Stock Exchange*, İMKB yay. Haydar Kazgan-Murat Koraltürk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisinin Genel Görünüşü", *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*, c. 1, İMKB yay., s. 354 vd.
- 19 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, 2. bsk., Türk Ekonomi Bankası yay., İstanbul 1991.